

DARIVANJE KAO TOTALNA KOMUNIKACIJA

OLGA SUPEK

Zavod za istraživanje folklor
41000 Zagreb
Soc. revolucije 17

UDK 39:398.3
Izvorni znanstveni rad
Primljeno 10. XI. 1987.
Prihvaćeno 29. XII. 1987.

Smisao darivanja u suštini je isti u svim kulturama i povijesnim razdobljima: uspostavljanje društvene obaveze među pojedincima a tako i solidarnosti zajednice. Darovanje uključuje estetsku, emocionalnu, ekonomsku, nadmetačku, moralnu, rekreativnu, mističnu i religijsku dimenziju, no značenje svakog od tih aspekata mijenja se u ovisnosti o životnoj situaciji i karakteru društvene zajednice. Autorica teorijski razrađuje koncept dara i darivanja, a zatim daje sedam primjera iz naše kulturne sredine u kojima na različite načine dolazi do izražaja preplitanje utilitarnog i simboličkog smisla darivanja. Zaključuje da kompleksni karakter darivanja nije ostatak nekog morala iz davno prošlih ljudskih zajednica, nego je izraz specifičnih potreba suvremenog čovjeka.

Darivanje nam se u svakodnevnom životu čini u prvi čas nevažnom, marginalnom činjenicom koja nam tek u nekim rijetkim trenucima predstavlja radost, obavezu ili možda problem.¹⁾ U društvu u kojem dominiraju tržišni odnosi, darivanje nam izgleda kao neka beznačajna vrsta razmjene među ljudima, gotovo kao anahronizam iz nekih vremena drugačijeg morala i drugačije kvalitete ljudskih odnosa. Međutim, ako pojam darivanja proširimo i na niz razmjena koje se ne tiču samo stvari nego i usluga, ili na one situacije u kojima se novčane transakcije odvijaju među ljudima koji nisu anonimni, nego društveno vezani na neki drugi način, postat će nam jasno da davanje i vraćanje slično darivanju prožima čitav naš život, od kolijevke do groba.

Ovdje ćemo, dakle, darivanje shvatiti kao totalni društveni odnos koji uključuje i utilitarni ekonomski, ali i niz drugih aspekata, pa tako predstavlja jedan oblik totalne komunikacije. Takvu koncepciju dara u društvenoj je teoriji do sada najpotpunije razradio francuski sociolog i etnolog Marcel Mauss, koji je djelovao u prvoj polovici ovog stoljeća, u krugu znanstvenika okupljenih oko časopisa *Année Sociologique*. Zato ćemo u ovom izlaganju najprije iznijeti Maussovu koncepciju prirode i funkcije dara, opširno razloženu u njegovu *Ogledu o daru* (1925), a zatim ćemo u drugom dijelu razmotriti određene primjere darivanja u suvremenoj ruralnoj zapadnoj Hrvatskoj.

Prema Lévi-Straussu s *Ogledom o daru* prvi je puta u povijesti etnološke misli učinjen napor da se transcendiraju empirijsko promatranje i da se do-

1) Jedna ranija i teorijski razrađenija verzija ovog članka objavljena je u zborniku *E. Durkheim i suvremena sociologija*, Sociološko društvo Hrvatske, Zagreb, 1987.

segne dublja stvarnost (1982(1950):38). Mauss je otkrio princip po kojem prividna heterogenost društvenog života i njegove manifestacije — magija, mitovi, hrana, oruđe, pjesme, plesovi, privilegije, titule itd. — čine jedinstveni sistem povezanosti, istovrijednosti i uzajamnosti. Taj princip je reciprocitet, razmjena, onaj isti kojem je kasnije Lévi-Strauss dao status konstituirajućeg postulata kulture.

Prema Maussu, totalna društvena pojava je ona koja u sebi sadrži sve aspekte društvene cjeline. Takva pojava je i dar (*totalna prestacija*) u ranijim oblicima ljudskih zajednica jer u sebi sadrži religijske, pravne, moralne, ekonomske i estetske aspekte društva u kojem se javlja. Društvene sfere nisu u tim zajednicama tako oštro izdiferencirane kao što je to slučaj u suvremenom društvu. No totalna pojava nije takva samo radi proste integracije nepovezanih životnih aspekata. Ona se mora kao totalitet zrcaliti u individualnom iskustvu, kao i u iskustvu manjih zajednica, lokaliziranih u vremenu i prostoru. U iskustvu pojedinca totalna društvena pojava je trodimenzionalna: njena sociološka, povijesna i psiho-fizička dimenzija stapaju se u jedinstvenu formu u kojoj možemo uvijek otkriti ista bitna pravila te institucije, ali je njen izraz redovito specifičan. Istražujući totalne društvene pojave ne možemo ostati na razini apstrakcije jer nam je jedina garancija da se doista radi o baš takvoj pojavi, a ne o proizvoljnim detaljima društvenog života, upravo činjenica da je ona dio iskustva bilo kojeg pojedinca u ispitivanoj kulturi, ili bilo koje društvene grupe u nekoj fazi ljudske povijesti.

Razmjena darova je, prema Maussu, osnovna »duhovna materija« koja drži ljudsku zajednicu na okupu. Hrana, žene, djeca, dobra, amajlije, zemljište, rad, usluge, časti i položaji — sve to kruži između klanova i pojedinaca. Darivanje obuhvaća obavezu da se poklon dà, da se poklon primi i da se poklon uzvрати. Odbijanje bilo koje od ovih obaveza znači odbijanje duhovnog zajedništva, objavu rata zajednici i povlači sankcije. Razmjena je, dakle, neka vrsta društvenog ugovora koja organizira i povezuje društvo. Njome se prevladava pretpostavljeno prvobitno stanje mržnje i ratova, odnosno nadilazi segmentarnost prvobitnih zajednica. Mauss daje brojne primjere različitih oblika koje mogu imati takve »totalne prestacije«. Među ostalima je naoko iracionalno međuplemensko darivanje *kula* na polinezijskim otocima, koje je tako dobro opisao Malinowski, ali bolje objasnio Mauss; razmjenu stvari *taonga* kod novozelandskih Maora o kojoj će još biti riječi; te čuveni *potlatch* Indijanaca sjeverozapadne Amerike koji predstavlja totalno darivanje nadmetačkog tipa i čije se varijante mogu naći u Indiji, kod starih Germana, a i kod nas sve do danas. Vjerujući da su se pravne i ekonomske institucije suvremenog društva razvile iz ranijih oblika totalnih prestacija, Mauss posvećuje drugi dio *Ogleda o radu* istraživanju njihovih tragova u rimskom, indijskom i germanskom pravu.

Svim oblicima darovanja kao totalne društvene pojave zajednička je činjenica da karakteristike čovjeka i karakteristike stvari nikada nisu jasno odijeljene. Drugim riječima, između ljudi i stvari nema otuđenog odnosa; darovatelj, dar i darovani se u izvjesnom smislu stapaju. Mauss razrađuje ovu tvrdnju u nekoliko točaka:

Prvo, dolazi do stapanja čovjeka i stvari jer vrijednost stvari proizlazi iz načina njenog kruženja među ljudima, tj. iz karaktera ljudskih odnosa. Stvar (proizvod) uvijek u sebi nosi djelić čovjeka koji ju je stvorio, pa zato, darujući, čovjek daje sebe i ujedno sebe i svoju imovinu duguje drugima.

Drugo, razmjena darova je ne-ekonomska i ne mora biti racionalna. Njen je karakter ugovoran, smisao i funkcije višestruke, pa je nemoguće izlučiti ekonomsku komponentu. (Npr. u jezicima mnogih »primitivnih« naroda ne postoji razlikovanje pojmova »kupiti«, »prodati« ili »posuditi«). Višak vrijednosti se razmjenjuje na drugačiji način i iz drugačijih razloga od onih koji su nama poznati. (To je npr. za pleme Baruya na N. Gvineji opisao i objasnio Maurice Godelier.) Dar je, dakle, osnovni totalni oblik iz kojeg su se kasnije razvili u socijalnom smislu jednostavniji ali više specijalizirani oblici razmjene poput trampe, tržišta i kredita.

I treće, karakteristično je stapanje predmeta magijske vrijednosti (predmeti mitova, formula, imena i privilegija) s precima, duhovima ili bogovima koji su ih stvorili. Ako uzmemo u obzir Durkheimovu koncepciju religije kao kolektivne predodžbe vlastitog društva i njegovih ideala, onda ovaj vid stapanja dragocjenih dobara s mitskim stvoriteljima zapravo ukazuje na općedruštveni karakter tih dobara, predstavlja neku vrstu opredmećenja kolektivnih ideala tih zajednica.

Budući da kod ljudskih zajednica koje nisu razvile niti tržište niti državu razmjena darova čini krvotok i duh kolektivne solidarnosti, postavlja se pitanje kakav je to motor, kakva propulsivna snaga koja održava cirkulaciju darova? Ili, Maussovim riječima, *koji je to princip po kojem primljeni poklon mora biti uzvraćen?*

Mauss je na osnovu etnografskih izvora zaključio da ljudi subjektivno vjeruju u moć razmijenjenih stvari, po kojem one teže ili da se vrte prvobitnom vlasniku ili da osiguraju adekvatne vrijednosti koje će ih zamijeniti. Dakle, ako se na poklon ne odgovori poklonom, primaoca će snaći zlo. Smatrao je kako je to subjektivno uvjerenje, kao i strah od posljedica neispunjene obaveze, dovoljno za održavanje sistema razmjene. Do ovog zaključka došao je Mauss najviše na temelju analize razmjene kod novozelandskih Maora. Oni vjeruju da poklonjena stvar — *taonga* — ima svoj duh *Hau* koji uvijek pripada prvom vlasniku, njegovoj šumi i klanu, i teži da se njemu vrati. Otuda moć darovatelja nad primaocem. Prema jednoj maorskoj legendi, *taonga* i njezin *Hau* putuju od prvog vlasnika drugom, a zatim trećem, a povratni dar isto tako od treće osobe drugoj, pa onda prvoj, jer srednja osoba ne smije zadržati niti uzvratni dar. Mauss nije mogao objasniti čemu upletanje treće osobe u inače sasvim jasnu shemu razmjene.

Ovu Maussovu analizu duha poklonjene stvari u posljednje su vrijeme razmatrali i kritizirali među ostalima C. Lévi-Strauss, R. Firth i M. Sahlins, svaki od njih pronalazeći određene zamjerke, ali se u suštini slažući s osnovnom Maussovom tezom o daru kao totalnoj pojavi.

Treba još svakako istaći činjenicu da za Marcela Maussa sistem razmjene na osnovi darivanja nije izraz neke univerzalne, ahistorijske ljudske prirode. On ga sociološki i historijski ograničava na društva koja su nadišla stadij

»totalnih prestacija« (klan klanu, porodica porodici), ali još nisu razvila individualni ugovor, robno-novčane transakcije i pojam cijene određen novcem kao univerzalnim mjerilom vrijednosti. Mauss vjeruje da su se iz prvobitnih sistema razmjene razvili suvremeni pravni i ekonomski oblici pa nam, dakle, njihovo proučavanje može pomoći da bolje razumijemo naše vlastito društvo. U suvremenoj ga kulturi zanimaju tragovi starog načela totalnih prestacija, kao i indikacije da se u novim društvenim uvjetima može ponovo roditi sličan moral, temeljen na razmjeni kao višeznačnom ljudskom odnosu, a ne na pukoj ekonomskoj transakciji. Kao dokaz da su se evropske pravne i ekonomske institucije razvile iz sistema totalnih prestacija, on među ostalim navodi da neuzvrćen poklon ili poziv u goste još uvijek kod ljudi izaziva neugodnost jer ih stavlja u inferioran položaj prema darovatelju; da u mnogim ruralnim sredinama Evrope prilikom svadbe dolazi do svetkovine tipa *potlatch* u kojoj sudjeluje čitavo selo; da se dar ne smije uzvratiti istog časa jer to izaziva »urok« (u stvari, takvo je ponašanje asocijalno). Nadalje Mauss navodi da su kapara i zalog kod ekonomskih transakcija još uvijek pojmovi vezani za ličnost davaoca: zalog je nešto u čemu se djelomično opredmećuje ličnost dužnika, nešto što objektivno može vrijediti malo, ali subjektivno za dužnika predstavlja posebnu vrijednost. Napominje zatim da »dar« u germanskoj etimologiji ujedno znači i »otrov (*gift*), što također ukazuje na njegov ambivalentan karakter, na činjenicu da dar upostavlja ljudsku solidarnost, ali isto tako i nadmoć darovatelja nad primaocem.

Mauss u suvremenom društvu također vidi brojne indikacije da postoji mogućnost obnove morala utemeljenog na darovanju kao mnogo bogatijem tipu ljudske komunikacije nego što su to tržišni odnosi. Nadu mu daju procesi ograničavanja liberalnog kapitalizma u epohi u kojoj je živio, odnosno, razvoj institucija kakve danas na Zapadu asociiraju s društvenom zajednicom tipa »welfare state« (socijalno osiguranje, fondacije za brigu o umjetnostima, zdravstvena zaštita i sl.). On ne predviđa da je za puno ostvarenje »novog morala« — kojeg odlikuje dobronamjernost, velikodušnost i osjetljivost za ljudske probleme — potrebna bilo kakva strukturalna promjena društva. Novi moral će naprosto izroniti na površinu svjesnim naporima ljudi koji će uvidjeti da društva napreduju onoliko koliko njihove podgrupe uspijevaju stabilizirati svoje odnose i koji će opet naučiti uživati u javnom darivanju i gostoljubivosti. Suvremeni će ljudi, poput onih u primitivnim zajednicama, uvidjeti da sretan život zahtijeva odbacivanje ratnih kopalja i njihovu zamjenu darovima.

Maussovi pogledi na suvremeno društvo su ponešto naivni i u svakom slučaju mnogo manje sistematski utemeljeni nego analize plemenskih društava. Štoviše, mnogo toga kao da izvire iz njegova vlastitog odnosa prema svijetu. Za profesije u razvijenim društvima on, na primjer, kaže da se temelje na moralu časti, nesebičnosti i staleške solidarnosti i da bi trebale biti uzorom za izgradnju općedruštvenih načela. Izgleda da je to njegovo osobno iskustvo na kojemu mu možemo samo pozavidjeti.

Na kraju ovog prikaza Maussove teorije o daru treba se još kritički osvrnuti na njegovu implicitnu evolucijsku shemu. Iako on neprekidno ustvrđuje da u suvremenim društvima nisu odumrle pojave koje potječu iz doba »totalnih prestacija«, i da su one u suprotnosti s danas dominantnim institucijama, ipak ih tretira kao mrtve prežitke koje same po sebi nemaju funkcije niti vlastitu dinamiku. Suvremena antropološka istraživanja industrijaliziranih društava otkrila su, međutim, da uz dominantne institucije, uz dominantne oblike ljudske komunikacije, postoji i niz alternativnih oblika. Oni ne egzistiraju sami po sebi u nekim perifernim nišama društvenog života, nego su u stalnom dinamičnom odnosu snaga s dominantnim institucijama, prilagođavajući njihove principe lokalnim potrebama, životu ljudi u malim zajednicama, bilo urbanim bilo ruralnim.

Pošto krenemo u razmatranje nekih oblika darivanja (u širem smislu) u suvremenoj Hrvatskoj, pretežno u ruralnoj sredini, imat ćemo na umu dvije pretpostavke:

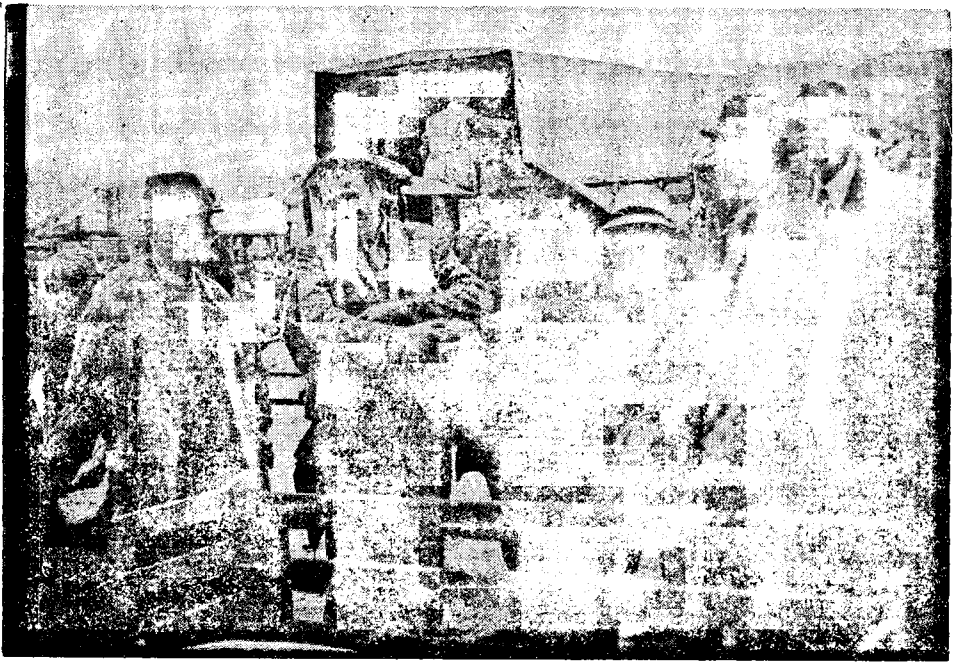
1. zajedno s Maussom, smatrat ćemo da je razmjena darova totalna pojava, glavni oblik komunikacije među ljudima, u kojoj se isprepleću emocionalna, estetska, ekonomska, simbolička, nametačka, mistična, zabavna i mnoge druge dimenzije;

2. različito od Maussa, smatrat ćemo da darivanje ima takav karakter ne zato što se u njemu još uvijek mogu nazrijeti ostaci nekakvog morala iz davno prošlih ljudskih zajednica, nego zato što specifični »miješani« oblici razmjene nastaju i stvaraju se kao odgovor na specifične potrebe suvremenog čovjeka.

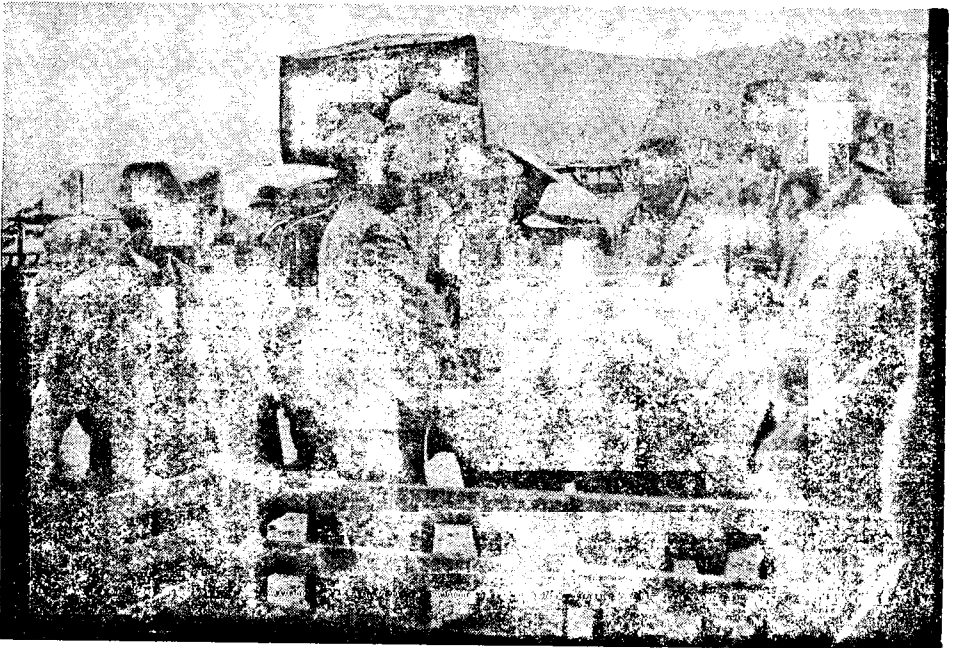
Da razmotrimo sada nekoliko primjera razmjene, počevši najprije od onih koje nam se po karakteru čine najviše »ekonomske« i institucionalizirane.

I.

Seoske trgovine koje su, naravno, društveno vlasništvo i čije osoblje pripada samoupravno organiziranim poduzećima, u malim mjestima često postaju centri okupljanja, razgovora, širenja informacija, a isto tako i davanja neslužbenog (i nezakonitog) kredita, personaliziranih posudbi, narudžbi i drugih usluga. Ako je potrebno, namještenik će otvoriti trgovinu u vrijeme koje nije službeno radno, a isto tako i zatvoriti usred radnog vremena ako to zahtijeva neki preći posao na polju. Ako vlada nestašica neke robe, samo se po sebi razumije da će susjedi i rođaci trgovca imati prednost kod kupovine. Ukratko, niz socijalnih pravila mijenja sliku robno-novčane transakcije za koju smo navikli da bude anonimna i neopterećena drugim socijalnim odnosima. Teško bi se moglo reći da je to trag nečeg preostalog iz prošlosti. Prije će biti da je to prilagodba specifičnim potrebama male zajednice u kojoj nikada nema anonimnosti i zato je nemoguće uspostavljanje strogo ekonomskih robno-novčanih odnosa.

Pogađanje »po junački« na stočnom sajmu u Jastrebarskom. Snimila Olga Supek.

II.

Na periodičnim stočnim sajmovima često se javlja (a zabilježen je i u zapisima s početka ovog stoljeća) neobični ritualizirani oblik cjenkanja za stoku koji je u stvari verbalna igra, duel između dvojice muškaraca, praćen navijanjem okupljene publike. Glasno izvikivanje cijena, pljeskanje dlanom o dlan, povlačenje »protivnika« za ruku, pa čak i potcjenjivanje i izrugivanje upotrebom fiksnih verbalnih formula — sve to upućuje na pomisao da se više radi o junačkom natjecanju i nadmetanju nego o stvarnoj jednostavnoj proceduri kupovine i prodaje. Pogotovo to možemo zaključiti ako znamo da se na kraju rituala uvijek stigne do svima već unaprijed poznate tržišne cijene, da se takvo pogađanje odvija samo na javnom mjestu, da u toj igri uvijek sudjeluju samo muškarci istog statusa i iz iste sredine (oslovljavajući se sa »ti«), a nikada stranci u tom kraju. Zaključak o smislu ovakve prodaje-kupovine može biti samo sličan onom iz prethodnog primjera: nelagodnost koju izaziva anonimnost i neobaveznost robno-novčane transakcije među ljudima, koji inače žive u zajednici povezanoj mnogim bliskim odnosima, rješava se time što se »duel novca« pretvara u junački duel ljudi (usporedi Supek 1985).

III.

Slijedeći primjer odnosi se na način na koji se razmjenjuje, odnosno kupuje i prodaje svinjsko meso u selu prilikom svinjokolje. Iako svako domaćinstvo organizira svinjokolju u otprilike isto zimsko doba, ipak se to odvija na različite dane. U krajevima kao što je, na primjer, Jaskansko prigorje, gdje svakom domaćinstvu ne stoji na raspolaganju svaki dan svježe meso iz mesnice, kuća u kojoj je kolinje obavezna je podijeliti meso suseljanima, i to na različite načine: onima od kojih je sama ranije dobila meso, mora uzvratiti sličan komad; onima koji to žele i unaprijed jave domaćici, prodaje određene dijelove praseta po cijeni koja je gotovo tržišna; neke dijelove može prodati građanima-vikendašima, ali samo ako prema njima ima kakvu obavezu; ostatak konzumiraju ukućani (i u novije vrijeme pohranjuju u škrinje za zamrzavanje). Socijalna obaveza da se meso podijeli je vrlo jaka i često je u suprotnosti sa željama domaćice da joj što više ostane za škrinju. Vidimo ovdje, dakle, posebnu mješavinu uzajamnog »darivanja« mesa i kupoprodaje među susjedima i rođacima, pojavu koja je čvrsto određena normama zajedničkog života u seoskoj zajednici.

IV.

Primjer koji ovdje navodimo odvest će nas već malo dalje od prometa sirovim novčanicama među bliskim ljudima, ali ne i od tržišnih vrijednosti u razmjeni. Znamo, naime, za tradicionalni običaj da žene u selu mladoj majci šest tjedana poslije poroda, krajem babinja, donose poklone u hrani i piću i da priređuju malu svečanost, uglavnom za žene. Dok su se nekad ti pokloni u hrani sastojali više od mesa i kolača, kod kuće ispečenih, posljednjih desetljeća počeo je prevladavati običaj da žene poklanjaju skupe dućanske prehrambene proizvode: kavu, kekse, šećer, grožđice, začine, čokoladu itd. Domaćini

moraju prirediti zakusku za goste, odnosno, ne jedu više hranu koju gosti donesu sobom. Sve je to odraz veće kupovne moći seoske obitelji, većeg vrednovanja skupe tržišne robe, a možda čak i sve manje raspoloživog vremena da se kuha i peče hrana za poklone. Treba doduše napomenuti da su ova moja zapažanja stara već nekoliko godina i da bi bilo korisno vidjeti što se u razmjeni hrane promijenilo zbog ekonomske krize posljednjih godina.

V.

Primjer koji slijedi zahtijevao bi najdetaljniji opis jer se radi o vrlo elaboriranom ritualu darivanja — o darivanju u svadbi. Budući da u ovom broju imamo prilog V. Kolić-Klikić koji iscrpno obrađuje tu vrstu darivanja (a i ja sam o tome pisala na drugom mjestu — usp. Supek 1983), željela bih na tu temu istaknuti samo neke momente.

Najvažnije je da je čitav svadbeni ritual u stvari jedan veliki ritual razmjene: razmjena stvari, razmjena riječi (ritualni dijalozi, zdravice), pa čak, u tradicijskom smislu, i razmjena ženâ (jer se svim simboličkim radnjama prikazuje da mlada prelazi iz jedne kuće u drugu i da se uz nju razmjenjuju darovi). U slučajevima novijih rituala svadbi upravo nam izmijenjeni tok darivanja ukazuje na drugačiji status mladenaca i na novo poimanje braka: umjesto da dvije porodice razmjenjuju različite poklone u nekoliko faza svadbenog rituala, sada mladenci kao posebna i nova bračna jedinica prikupljaju poklone sa obje strane, stvarajući tako osnovu budućeg vlastitog domaćinstva.

Što se tiče karaktera darova, iako ovdje razmjena teče strogo po liniji prijateljstva i srodstva, dakle nema mjesta nikakvoj anonimnosti, ipak znamo da naveliko cirkuliraju darovi u obliku sirovih novčanica. Svote su uglavnom određene stupnjem srodstva i intenzitetom komunikacije — tj. očekuje se da će bliži rođak dati više. Imamo dakle novčanu transakciju koja nema nikakve veze s tržišnim razmjenama, nego je strogo regulirana drugačijom socijalnom mrežom. Opet jedan slučaj »mješavine« robno-novčane razmjene i darivanja, unutar koje ne možemo razlučiti neke evolutivne stupnjeve »ranijeg« i »kasnijeg«!

VI.

Podsjetit ćemo sada na jedan oblik darivanja najopćenitije prirode, upućen čitavoj seoskoj zajednici kao cjelini, i to ne samo zajednici živih nego i mrtvih. Na dan zaštitnika sela (proštenje), kao i na Dan mrtvih, uobičajeno je da svaka kuća priprema kolače i piće, očekuje goste, najavljene i nenajavljene. Svi postaju domaćini svakome, spremni da razmjene darove u hrani. Slično je i u vrijeme karnevala kad svaki svakog nudi vinom, slaveći naprosto društvenost i solidarnost sela, pa makar ova inače i ne postojala. Ovdje kao da je najzaglašenija dimenzija socijalnog, ritualnog i simboličkog, a kao da smo se najviše odvojili od utilitarne razmjene stvari i novca. Ipak, i tu se javlja novac, bilo u svom tržišnom obliku (prodaja na vašarskim štandovima), bilo u posve simboličkoj funkciji (kao dar i popudbina mrtvima).

Oko vrela Manduševac na Trgu Republike, Zagreb 1987. Snimila Jasna Čapo.

VII.

Naš posljednji primjer tiče se opet samog novca, ali u kontekstu u kojem on posve gubi vrijednost univerzalnog sredstva razmjene, a postaje sredstvo kulta i simboličkog izražavanja. Ljeti 1987, u okviru priprema za svjetske studentske sportske igre u Zagrebu (*Univerzijada*), obnovljen je izgled centralnog gradskog trga — Trga Republike — uključivši i otkopavanje i uređenje legendarnog vrela Manduševac. Iako nezgrapnog i estetski nedovršenog izgleda (veliko postolje od grubog kamena usred okruglog bazena od poliranog mramora), vrelo je odmah postalo centar spontanog i permanentnog okupljanja građana. Po uzoru na evropske fontane, ljudi su u nju počeli ubacivati novac za sreću. Za razliku od evropskih fontana, Manduševac je svakodnevno bio doslovce zatrpavan papirnatim novčanicama i kovanicama veće vrijednosti. Budući da smo u periodu društvene krize i visoke inflacije kad novac svakog trenutka gubi na vrijednosti, ljudi kao da više nisu vjerovali da su »tri novčića u fontani« dovoljna da donesu sreću. S druge strane, i veća količina papirnato novca bačena u vodu predstavljala je, s obzirom na svoju strmoglavo padajuću vrijednost, tek simboličnu žrtvu. Bilo kako bilo, scena okupljanja ljudi oko vrela na čijem postolju i u vodi neprestano pliva velika količina novca, a ljudi ga šutke ili uz tihe komentare dugo promatraju, duboko se doimala svakog prolaznika, domaćeg ili stranca.

Iako većina građana okupljenih oko vrela to nije mogla svjesno izraziti, ono što je duboko djelovalo na sva njihova čula bila je apsurdnost te situacije: dok u svakodnevnicu stežu remen i tri puta razmisle nad svakim potrošenim dinarom, duboko sakrivenim u novčaniku, ovdje novac leži na otvorenom, neracionalno i lake ruke bačen u vodu. Kao što se svaki ritual temelji na kreaciji kontrasta i apsurdna (ulazak s danjeg svjetla u mrak, iz buke u tišinu, silazak ili uspinjanje u hram, prelazak od nevezanog razgovora na izgovaranje formula itd.), tako je i ovdje bila ostvarena ritualizacija na temelju apsurdnog odnosa prema novcu. Pokušaj racionalizacije ovog spontanog rituala (uvođenje kutija od pleksiglasa za ubacivanje novca koje je najavila dnevna štampa) izazvao je isto tako spontani revolt građana. Sami su stvorili jedan novi kult i ugođaj, i u teškoj situaciji koja pritišće svačiju svakodnevnicu izmislili prostor za ponašanje koje odudara od svakodnevnog — što je način za ventiliranje nakupljenih frustracija. Sami su htjeli da taj ritual i održe, protiveći se svakom službenom režiranju scene.

S vremenom, međutim, kako su došli kišni i hladni jesenski i zimski dani, publike na trgu Republike bilo je sve manje, i novca u Manduševcu bilo je sve manje. Očigledno je da, kao i u svim drugim ritualnim situacijama, javnost događanja i makar potencijalna prisutnost publike predstavlja konstitutivni moment u novom kultu žrtvovanja novca. Ta javnost ritualne aktivnosti važnija je čak od smjera upućivanja žrtve — jer dugo se nije uopće znalo kome pripada novac u fontani, i trebalo je odlučiti kuda ga i za koje svrhe spremite. Ostaje da se vidi da li će topli dani u proljeće 1988. zajedno s mnoštvom šetača na Trgu Republike donijeti i obnovu rituala masovnog bacanja novca.

U zaključku da samo ponovimo pretpostavke od kojih smo krenuli: vidimo da se razmjena, darivanje u širem smislu, javlja u kontinuumu značenja od više utilitarnog prema više simboličkom, estetskom i socijalnom, ali da gotovo nikada ne možemo odvojiti »čisti dar« od »čisto utilitarne« razmjene. Tako u jednom dubljem smislu Maussova teza o daru kao totalnoj društvenoj pojavi stoji i dalje, u suvremenim uvjetima. Zaključujemo također tvrdnjom da alternativni oblici razmjene i gostoljubivosti ne moraju biti ostatak prošlosti u društvenim uvjetima u kojima dominiraju tržišne i robne institucije. S jedne strane, oni su dinamički aspekt svakodnevice običnih ljudi, originalna lokalna rješenja i reakcije na zahtjeve dominantnih pravnih, ekonomskih i političkih institucija. S druge strane, takvi su oblici razmjene izraz potrebe ljudi u malim zajednicama, gdje se odnosi još uvelike temelje na neanonimnosti, da modificiraju dominantne institucije, te da popune one aspekte života koje te institucije ne reguliraju, simboličkim, originalnim, pa čak i fantastičnim kreacijama *à la* Manduševac!

CITIRANA LITERATURA

- Firth, Raymond: *Economics of the New Zealand Maori*. R. E. Owen, Wellington, 1959.
- Godelier, Maurice: *Maksizam i antropologija*. Školska knjiga, Zagreb 1982.
- Lévi-Strauss, Claude: *Uvod u djelo M. Maussa*. U: *Sociologija i antropologija*. Prosveta, Beograd 1962.
- Lévi-Strauss, Claude: *Strukturalna antropologija*. Stvarnost, Zagreb 1977.
- Malinowski, Bronislaw: *Argonauti zapadnog Pacifika*. BIGZ, Beograd, 1979.
- Mauss, Marcel: *Ogled o daru*. U: *Sociologija i antropologija*. Prosveta, Beograd 1982.
- Sahlins, Marshall: *Stone Age Economics*. Aldine, Chicago, 1972.
- Supek, Olga: »Oni su stupili u svoj budući život...« *Obred vjenčanja i kulturna mijena u Vinogorju*. Narodna umjetnost, knj. 20, str. 25—56, Zagreb 1983.
- Supek, Olga: *Ritualni aspekti sajмова*. U: Dani hvarskog kazališta, Književni krug, Split 1985.